

JACEK KNOPEK

POLSKIE MIGRACJE DO AFRYKI. STAN BADAŃ I PERSPEKTYWY METODOLOGICZNE

Afryka jest tym kontynentem, na którym – poza Antypodami – stosunkowo najpóźniej zaczęli osiedlać się Polacy. Docierała tam emigracja polska, byli obecni specjaliści i kadry naukowo-techniczne bądź przemieszczały się społeczności polonijne z innych części świata. Ze względu na warunki geograficzne, przyrodnicze i klimatyczne Czarny Ląd przez wieki nie był dostępny dla ogółu Europejczyków, a kolejne próby kolonizacji tych obszarów kończyły się niepowodzeniem. Dopiero postęp dokonujący się w medycynie na przełomie XIX i XX w. umożliwił nie tylko zainteresowanie się tą częścią świata, ale i jego podporządkowanie przez poszczególne mocarstwa kolonialne. Pewien udział w poznaniu, osadnictwie i zagospodarowaniu terenów afrykańskich mieli mieszkańcy ziem polskich, aczkolwiek nie był on znaczący. Ograniczał się on do migracji podejmowanych głównie na tereny związane z wybrzeżem, albowiem obszary środkowoafrykańskie były najczęściej dla nich niedostępne. Uwarunkowania Czarnego Łądu sprawiły, że zbiorowości polskie i polonijne w poszczególnych regionach tego kontynentu powstawały i zanikały, nie mając śladów trwałości, a wykazywały jedynie charakter tymczasowości. Stąd też badanie tych społeczności w warunkach afrykańskich jest nie tylko utrudnione, ale i specyficzne, albowiem tymczasowy charakter skupisk polonijnych występował tylko w niektórych obszarach świata.

Niniejszy artykuł ma spełnić 2 zadania. Po pierwsze, ma na celu przybliżenie stanu badań nad historią obecności Polaków i Polonii w tej części świata. Drugi cel to wskazanie na podłoże metodologiczne i teoretyczne polskich migracji do Afryki, która to tematyka dotychczas nie spotkała się

Dr JACEK KNOPEK – kierownik Katedry Nauk o Polityce na Wydziale Humanistycznym Politechniki Koszalińskiej w Koszalinie; e-mail: jknopak@wp.pl, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9878-5808>.

z wyczerpującym opracowaniem w literaturze przedmiotu¹. Zadaniem materiału jest również ukazanie procesów migracyjnych mieszkańców ziem polskich na Czarny Ląd i następnie odtworzenie kształtowania się tam skupisk polskich i polonijnych w XIX i XX w.² W związku z tym, iż społeczności polskie i polonijne powstawały tam i zanikały, należy posiłkować się innymi narzędziami i technikami badań aniżeli w odniesieniu do innych części świata. Niemniej mimo nielicznych, względem innych kontynentów, migracji podejmowanych przez Polaków do poszczególnych regionów afrykańskich tematyka ta nadal jest nie tylko intrygująca, ale i zachęcająca do dalszych inicjatyw badawczych.

W podsumowaniu wskazano na postulaty badawcze, które w najbliższym czasie winny być podjęte przez autorów zajmujących się procesami migracyjnymi, analizujących społeczności polskie i polonijne w świecie ze szczególnym uwzględnieniem ich pobytu, roli i działalności w warunkach afrykańskich.

SKUPISKA POLONIJNE JAKO NASTĘPSTWO RUCHÓW MIGRACYJNYCH

Zjawisko ruchów migracyjnych znane jest od zarania tworzenia się struktur państwowych³. W Polsce datuje się ono od pierwszego stulecia istnienia

¹ Kwestie pobytu, osiedlenia i działalności Polaków i Polonii w poszczególnych regionach afrykańskich zostały dotychczas omówione w następujących publikacjach książkowych: Afryka Północna – J. KNOPEK, *Migracje Polaków do Afryki Północnej w XX wieku*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego 2001; Afryka Zachodnia – J. KNOPEK, *Stosunki Polski z krajami Afryki Zachodniej. Historia i współczesność*, Bydgoszcz: Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu–Przedsiębiorstwo Marketingowe LOGO 2008; Afryka Południowa – A. ŻUKOWSKI, *W kraju złota i diamentów. Polacy w Afryce Południowej XVI-XX w.*, Warszawa: PWN 1994; Afryka Wschodnia – H. ZINS, *Polacy w Afryce Wschodniej*, Lublin: Polonijne Centrum Kulturalno-Oświatowe UMCS 1978; Afryka Środkowa – brak odpowiedniego opracowania.

² Na gruncie afrykańskim pewne trudności związane z pobytom i działalnością Polaków związane są ze stosowaniem właściwego nazewnictwa miejscowego, głównie w terminologii arabskiej i afrykańskiej, ponieważ nie mają one odpowiedników w językach europejskich. Formuła ta także utrudniała i dalej ogranicza proces badawczy dążący do całościowego ukazania problemów migracyjnych na Czarnym Lądzie. Zob. *Nazewnictwo geograficzne świata*, z. 3: *Afryka*, oprac. Komisji Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Polski przy Głównym Geodecie Kraju, Warszawa: Główny Urząd Geodezji i Kartografii 2004.

³ Na temat procesów migracyjnych zob.: J.H. HOFFMAN-NOWOTNY, *Migration. Ein Beitrag zu einer Soziologischen Erklärung*, Stuttgart: Enke 1970; S. CASTELS, G. KOSACK, *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe*, London: Oxford University Press 1973; L. LEONSKI, *Zagadnienie migracji w polskiej myśli socjologicznej do 1939 roku*, Poznań: UAM 1979; *Global Trends*

zorganizowanej władzy piastowskiej. Proces ten rozwijał się następnie w czasach nowożytnych, a masowy charakter przybrał w XIX i XX w.⁴ Wraz z nasilaniem się zjawiska emigracji ujawniły się zainteresowania naukowo-poznawcze. W ostatnich dziesięcioleciach jest to przedmiot interdyscyplinarnych dociekań naukowych; istotne miejsce zajmuje ono w badaniach politologicznych, a w tym niemało uwagi poświęca się migracjom ludności w badaniach nad polityką społeczną państwa⁵.

Współcześnie liczebność Polonii szacować można od 18 do 21 mln osób, chociaż w literaturze przedmiotu spotkać można dane liczbowe znacznie zróżnicowane, sięgające od 16 do 24 mln.⁶ Podobną liczbę obywateli żyjących poza własnym krajem mają inne państwa zachodnioeuropejskie, jak Francja, Niemcy czy Wielka Brytania, a wśród państw pozaeuropejskich

in Migration. Theory and Research on International population Movements, ed. M.M. Kritz, Ch.B. Keely, S.M. Tomasi, New York: The Center for Migration Studies 1983; *European Immigration Policy. A Comparative Study*, ed. T. Hammar, Cambridge: Cambridge University Press 1985; A.H. RICHMOND, *Race relations and immigration. A comparative perspective*, „International Journal of Comparative Sociology” 1990, z. 3-4 s. 156-176; R. APPELYARD, *The Impact of International Migration on Developing Countries*, Paris: OECD 1989; W. ANIOŁ, *Migracje a bezpieczeństwo europejskie*, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN 1992; M. OKÓLSKI, *European immigrations trends, structures and policy implications*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2012.

⁴ Przemieszczenia ludnościowe występowały od momentu kształtowania państwa polskiego. Na sile przybrały w okresie rozbiorów, w II Rzeczypospolitej, w czasie II wojny światowej, w okresie powojennym, a ostatnio także uaktywniły się jako pokłosie transformacji systemu politycznego w 1989 r. oraz wstąpieniem kraju do Unii Europejskiej w 2004 r. W latach 1952-1995 występowały na ziemiach polskich masowe ruchy wędrownicze, na skutek czego odnotowano ok. 40,8 mln przemieszczeń przestrzennych; z wielkości tej wyróżnić można 1,2 mln migracji zagranicznych, gdyż pozostałe dotyczyły migracji wewnętrznych do wsi lub miast. Z zagranicy przybyło 363 tys. osób, w związku z tym ujemne saldo migracji zewnętrznych wyniosło w tym okresie 834 tys. Dane o migracjach zewnętrznych z lat 80. i 90. XX w. wskazują, że tysiące Polaków przebywało poza granicami kraju przez dłuższy czas. Spis powszechny z 1988 r. ustalił liczbę tych osób na 505 tys., z kolei mikrospis z 1995 r. na 900 tys. Przyjąć można, że część migrantów zamierzała za granicą osiedlić się na stałe. Przykładem takich migracji Polaków była Grecja, dokąd emigracja ekonomiczna kierowała się od końca lat 70. XX w., a emigracja polityczna w latach 80. tego stulecia. Wyjazdy zagraniczne znacznie wzrosły po podpisaniu przez Polskę w 1991 r. tzw. układu z Schengen, który zniósł obowiązek posiadania wiz do większości krajów Europy Zachodniej. Poza tym strona polska zawarła kilka dwustronnych umów regulujących zasady i rozmiary migracji zarobkowej. Por. A. RAJKIEWICZ, *Sytuacja demograficzna*, [w:] *Spoleczeństwo polskie w latach 1989-1995/96. Zagadnienia polityki społecznej*, red. A. Rajkiewicz, Warszawa: Fundacja im. Friedricha Eberta 1997, s. 19.

⁵ Zob. artykuły A. RAJKIEWICZ, *Istota polityki społecznej – wczoraj i dziś* oraz C. ŻOLEŃDOWSKI, *Problemy ludnościowe*, [w:] *Polityka społeczna. Materiały do studiowania*, red. A. Rajkiewicz, J. Supińska i M. Księżopolski, Warszawa: Interart 1996.

⁶ *Polska Diaspora na świecie (dane szacunkowe 2007)*, <http://www.wspolnota-polska.org.pl> [dostęp: 8.06.2019].

dominują Chińczycy⁷. Różnice te wynikają z przyjmowanej terminologii. Jest to także efekt różnorodności kryteriów stosowanych przy obliczeniach dokonywanych przez różne instytucje. Najczęściej przyjmowanymi wskaźnikami są obywatelstwo, kraj urodzenia, język ojczysty, pochodzenie w drugim czy trzecim pokoleniu, przejawianie się i deklarowanie świadomości narodowej.

W wyniku procesów asymilacyjnych i dalszej migracji wielkość skupisk polonijnych ulega nieustannym zmianom⁸. Napływ polskich emigrantów do poszczególnych krajów europejskich i zamorskich w ostatnich dekadach spowodował zainteresowanie się krajem ojczystym przodków przez licznych potomków Polaków osiadłych na przestrzeni dziejów w różnych częściach świata. Proces repolonizacji zaczął dokonywać się od początku lat 90. XX w. w krajach byłego Związku Radzieckiego. Budzącej się polskiej świadomości narodowej towarzyszyła często chęć przyjazdu i osiedlenia się w Polsce.

Tworzenie się skupisk polonijnych było zwykle następstwem ruchów migracyjnych. Z punktu widzenia Polski jako kraju, z którego część ludności przesiedlała się za granicę, był to ruch o charakterze emigracji. Dla krajów, do których kierowała się ludność opuszczająca Polskę, był to ruch zwany imigracją. W przypadku Afryki pojęcie emigracji oznacza przemieszczenie się ludzi z jednego terytorium do drugiego; rozumieć ją także można jako grupę społeczną o więzach społecznych formalnych i nieformalnych, mającą świadomość wspólnoty i świadomość odrębności w stosunku do nowego środowiska. Do drugiej kategorii zaliczyć można wszystkich Polaków przebywających na Czarnym Łądzie w określonym wymiarze czasowym. W związku z rozwojem na ziemiach polskich ruchów migracyjnych doszło do określenia polityki emigracyjnej, która w pewnych okresach stała się ważnym instrumentem dokonujących się przeobrażeń społecznych. Terminem „poli-

⁷ R. DYONIZIAK i in., *Spółeczeństwo w procesie zmian. Zarys socjologii ogólnej*, wyd. 2, Kraków: Universitas 1994, s. 142. Podane przez autorów wielkości mają charakter szacunkowy, gdyż liczebność Chińczyków poza granicami państwa określono na poziomie 17 mln. Jeżeli natomiast uwzględni się obecność tej grupy narodowościowej w Singapurze, gdzie stanowią 76% całej ludności, w krajach Azji Południowo-Wschodniej, gdzie np. w Indonezji żyje ich ok. 5-6 mln, następnie w Afryce, USA i Europie Zachodniej przyjąć można, że stanowią oni grupę ok. 25 mln. Spośród państw europejskich najwięcej emigrantów, poza Niemcami, było pochodzenia brytyjskiego i włoskiego; licznie reprezentowani byli także w świecie obywatele byłego ZSRR, Grecy i Hiszpanie. W okresie powojennym emigrowali także obywatele byłej Jugosławii i Turcji. Mniejsze migracje występowały na obszarze całego starego kontynentu.

⁸ Szacunkowe wielkości skupisk polonijnych występujących w świecie, w tym na kontynencie afrykańskim, podano w: A. CHODUBSKI, *Aktualne tendencje przemian zbiorowości polonijnych świata*, [w:] *Przemiany społeczne, kwestie narodowościowe i polonijne*, red. A. Chodubski, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek 1994, s. 83 i nn. oraz C. ŻOŁĘDOWSKI, *Polacy za granicą. Mniejszości narodowe w Polsce*, s. 25 i nn.

tyka emigracyjna” przyjęto określać ogół działań podejmowanych przez władze państwowe, samorządowe oraz stowarzyszenia społeczne w celu takiego wpływania na ruch wychodźczy z podległego im obszaru, aby przyjmował on liczebność, kierunek oraz formy najkorzystniejsze z punktu widzenia interesów zarówno opuszczanego miejsca pobytu, jak i samych wychodźców⁹. Rozpoczęto jej kształtowanie już w II połowie XIX w., kiedy przybrały na sile procesy migracyjne.

Najliczniejsze skupiska polonijne znajdują się współcześnie w Europie oraz w Ameryce Północnej. Mniejsze zbiorowości występują w Ameryce Południowej i Środkowej oraz w Australii i Oceanii. Najmniej liczne są skupiska polonijne w Azji i Afryce, gdzie zamieszkuje po kilkanaście tysięcy osób¹⁰.

SPOŁECZNOŚCI POLSKIE I POLONIJNE W AFRYCE

Migracje Polaków do Afryki nie były jak dotąd przedmiotem pogłębionych interdyscyplinarnych badań naukowych¹¹. Obraz ich życia w Afryce nie znalazł odzwierciedlenia w kompleksowych pracach syntetycznych dotyczących problemów emigracji z ziem polskich. Problematyka ta pomijana jest także w opracowaniach syntetycznych, a sygnalizowane są jedynie wybrane aspekty takich migracji w pozycjach traktujących o diasporze polskiej.

Zajęcie się tym zagadnieniem jest jednak istotne z uwagi na przeszłość, teraźniejszość oraz przyszłość polskich relacji z Czarnym Lądem. Do kontynentu tego pierwsze większe grupy dotarły wraz z emigracją podjętą po upadku powstania listopadowego do Europy Zachodniej. Polacy osiedlali się tam również i później, w II połowie XIX w., w okresie międzywojennym, podczas II wojny światowej oraz w latach powojennych. Po 1989 r. obserwuje się stały odpływ polskich emigrantów z tego obszaru, którzy wracają do kraju bądź wyjeżdżają do innych państw europejskich, a także do Stanów Zjednoczonych oraz do Australii i Nowej Zelandii¹².

⁹ P. KRASZEWSKI, *Polska emigracja zarobkowa w latach 1870-1939. Praktyka i refleksja*, Poznań: Zakład Badań Narodowościowych PAN 1995, s. 7.

¹⁰ Zob. *Polonia w Europie*, red. B. Szydłowska-Ceglowa, Poznań: PAN 1992; *Polska diaspora*, red. A. Walaszek, Kraków: Wydawnictwo Literackie 2001; *Encyklopedia polskiej emigracji i Polonii*, t. 1-5, red. K. Dopierała, Toruń: Oficyna Wydawnicza Kucharski 2003-2005.

¹¹ Wyjątkiem pod tym względem stało się opracowanie Stefana Gołąbka *Związek Polski i Polaków z Afryką do roku 1945* (Warszawa: PWN 1978), które chronologicznie odnosi się do okresu wieńczącego zakończenie II wojny światowej.

¹² Poza turystyką, akcjami humanitarnymi, misjami wojskowymi oraz działalnością misyjną nie obserwuje się współcześnie migracji podejmowanych przez Polaków na terytoria afrykańskie. Wy-

Poza poznaniem naukowym, monograficzne ukazanie współczesnych skupisk polonijnych ma istotną wartość dla praktyki kontaktów, zwłaszcza współpracy gospodarczej między Polską a krajami Afryki. Zaznaczyła się ona po II wojnie światowej poprzez widoczną obecność polskich specjalistów i kadr naukowo-technicznych, która spowodowała nawiązanie i rozwój wymiany ekonomicznej między państwami, ale w ostatnich latach XX w. kontakty tego typu zanikły, mimo że niektóre kraje afrykańskie odnotowały wyraźne podniesienie poziomu życia¹³.

Współcześnie mianem Polonii najczęściej określa się osoby, które mają polskie pochodzenie, zachowują świadomość poczucia narodowego, znają polski język, prowadzą w kraju osiedlenia aktywność organizacyjną, mają kontakt z polskim piśmiennictwem (książką i prasą) oraz utrzymują kontakty z ojczyzną swoich przodków¹⁴. Ponieważ nadal trwają dyskusje nad uniwersalnym wypracowaniem terminu „Polonia” bądź „skupisko, zbiorowość polonijna”, w polskim słownictwie socjologicznym i politologicznym występują także określenia „diaspora polska”, „polska mniejszość narodowa”, „polska mniejszość etniczna”. W kontekście polskiej ludności autochtonicznej żyjącej od wieków na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej, które w wyniku traktatów międzynarodowych zostały przyznane innym państwom, stosuje się określenie „polskie skupiska autochtoniczne”.

Imigranci polscy w Afryce w warunkach miejscowych zwyczajów i prawodawstwa, które niekiedy nie uznaje na swym terytorium ludności o innej niż np. islam religii, nie mogą funkcjonować jako „mniejszość narodowa”

jątkiem pod tym względem są jedynie pojedyncze kontrakty specjalistów i kadr naukowo-technicznych parafowane między firmami bądź między korporacjami a agencjami rządowymi. W większości dotyczy to jednak przedstawicieli Polonii z Europy Zachodniej oraz Ameryki Północnej.

¹³ Według obliczeń członków Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Arabskiej z siedzibą w Warszawie tylko w Afryce Północnej w okresie powojennym przebywało szacunkowo ok. 100 tys. Polaków, którzy znaleźli na miejscu zatrudnienie w ramach indywidualnych i zbiorowych kontraktów międzypaństwowych. Informacje uzyskane od Zdzisława Pachowskiego z Warszawy z listopada 1999 r. (w posiadaniu autora). Największe skupiska Polaków zatrudnionych w Afryce – co potwierdzają dane Ambasady RP w Trypolisie – znajdowały się na terytorium Libii. W niektórych latach liczebność polskich kontraktów przekraczała 20 tys. Według danych Ambasady RP w Trypolisie w samej tylko Libii przebywało w ostatnim ćwierćwieczu XX w. ponad 100 tys. Polaków zatrudnionych na rocznych bądź kilkuletnich kontraktach międzypaństwowych. Por. informacje przekazane przez ambasadora RP w Trypolisie dra Witolda Jurasza z 24 lutego 2000 r. (w posiadaniu autora).

¹⁴ Termin „Polonia” nie został dotychczas w pełni sprecyzowany, pomimo istnienia obszernej literatury przedmiotu na ten temat. Zob. J. KNOPEK, *Spoleczności polskie czy polonijne w Europie i na świecie? Wokół dyskursu nad współczesnym rozumieniem terminu „Polonia”*, „The Polish Migration Review – Polski Przegląd Migracyjny” 2017, nr 2, s. 35-44 (tamże literatura przedmiotu).

czy „mniejszość etniczna”, dlatego stosuje się wobec niej zwykle określenia „polska grupa narodowościowa” lub „skupisko polonijne”¹⁵. Ze względu na niewielkie rozmiary polskiego wychodźstwa w Afryce oraz uwzględniając jego specyfikę, wskazać należy, że skupiska polonijne nie mają charakteru typowych grup etnicznych¹⁶. Znaczną część polskiej emigracji stanowiła dotąd Polonia afrykańska, która kształtowała się w XIX i XX w. Określenie „Polonia” zakłada trwale osadnictwo poza krajem ojczystym bądź ziemią rodzinną. Z tej racji termin ten nie obejmuje zatem emigracji sezonowej, uchodźców politycznych i wojennych, nauczycieli delegowanych z kraju do szkół polonijnych, polskich księży pracujących w duszpasterstwie misyjnym, przedstawicieli polskich placówek dyplomatycznych współpracujących z Polakami. Jednakże krótkotrwałe formy emigracji polskiej na terytoria afrykańskie nierzadko zmieniały się w dłuższe pobyty, tak bywało najczęściej na południu kontynentu, dlatego też terminologię tę należałoby rozszerzyć uwzględniając i takie grupy migracyjne.

¹⁵ Zob. J. BYCZKOWSKI, *Mniejszości narodowe w Europie 1945-1974: Wybrane zagadnienia*, Opole: Instytut Śląski w Opolu 1976, s. 21.

¹⁶ Według założeń Hieronima Kubiaka i Jerzego Wiatra grupa etniczna to „powstająca w ramach społeczeństwa przyjmującego zbiorowość złożona z imigrantów i ich potomków, o sobie właściwych wzorach kultury i świadomości pewnych specyficznych interesów, uformowanych jako odpowiedź na dawne dziedzictwo kulturowe, i na nową rzeczywistość. Jest to zbiorowość w szczególności sposób «zawieszona» pomiędzy starym i nowym społeczeństwem. Mówiąc jeszcze inaczej, jest to zbiorowość masowego przejścia jednostek i małych grup ludzkich z jednego społeczeństwa do drugiego, zmienna, istniejąca dopóty, dopóki proces przejścia nie zostanie dopełniony (w sensie osobowościowym, społecznym i kulturowym). Tworzą ją ludzie, którzy we własnym odczuciu (a także w mniemaniu innych, choć te dwa stany nie muszą być symetryczne) już nie należą w pełni do dawnej wspólnoty i jednocześnie jeszcze nie nabyli uprawnień do pełnoprawnego uczestnictwa w nowej. Swoistość grupy etnicznej jako całości społecznej polega na tym, iż stanowi ona zastępczą grupę własną za obie wspólnoty, tworząc zarazem społeczno-kulturowy mechanizm przejścia z jednej do drugiej. To ta właśnie grupa daje imigrantom poczucie własnej tożsamości, chroni przed dezorganizacją osobowości i alienacją w sferze stosunków społecznych, a jednocześnie umożliwia stopniową reorientację”. Por. H. KUBIAK, J.J. WIATR, *Tendencje dominujące procesu formowania się i przeobrażeń Polonii amerykańskiej*, [w:] *Polonia amerykańska. Przeszłość i współczesność*, red. H. Kubiak, E. Kusielewicz i T. Gromada, Wrocław: Ossolineum 1988, s. 788. Autorzy podkreślili, że procesowi formowania się, trwania i rozpadu grupy etnicznej towarzyszy kilka etapów. Pierwszy wskazuje, że grupa etniczna nie jest produktem przeniesienia całości społecznej z jednego terytorium państwowego w inne, lecz powstanie na nowym terytorium pod wpływem procesów emigracyjno-osadniczych. Drugi podkreśla powstanie grupy konstituowanej przez styczności bezpośrednie, pod wpływem trwałych kontaktów osobowych, gdzie rodzą się kręgi koleżeńskie, grupy sąsiedzkie, rodzinne i inne. Trzeci mówi o wylanianiu się grup wtórnych, najpierw lokalnych, a później także ponadlokalnych. Faza powstawania grup wtórnych osiągała swoje apogeum, kiedy grupa etniczna osiągała stan kompletności instytucjonalnej. Po tym okresie, który charakteryzował się tworzeniem organizacji formalnej, grupa etniczna wchodzi stopniowo w czwartą fazę – kategorii etnicznej; por. tamże, s. 789 i nn.

Analiza metodologiczna terminu „emigracja” wyróżnia 3 jej rodzaje – stałą, czasową i sezonową¹⁷. W przypadku polskiego wychodźstwa na kontynent afrykański nie można przyjąć zaprezentowanej klasyfikacji, gdyż do połowy XX w. wiedza o Afryce, możliwościach zarobkowania i osiedlenia się na miejscu nie były takie, jak w odniesieniu do kontynentu europejskiego czy amerykańskiego. Emigracja tam miała zatem charakter emigracji tymczasowej, w celu zapoznania się z miejscowym rynkiem pracy, aby później zmienić charakter i przekształcić się w emigrację czasową bądź stałą. Zjawisko to występowało zarówno w XIX, jak i XX stuleciu. W emigracji tej charakterystyczne były nurty ekonomiczne, społeczne i polityczne¹⁸. Drugi z nich był głównie wynikiem mieszanych małżeństw polsko-arabskich i polsko-afrykańskich, ale odnaleźć można w nim i inne grupy, np. misjonarzy i misjonarki.

Polonię afrykańską wyróżnia brak ciągłości historycznej. Na przestrzeni ostatnich dwóch stuleci powstawały tam i zanikały skupiska polskie i polonijne¹⁹. Pomimo napływu wychodźstwa politycznego i zarobkowego w XIX w., w okresie międzywojennym, podczas II wojny światowej i po jej zakończeniu, we współczesnej Polsce w Afryce Arabskiej i Subsaharyjskiej dominują Polki, które wyszły za mąż za obywateli poszczególnych państw, oraz ich potomkowie. Inną genezę przedstawia jedynie skupisko południowoafrykańskie, albowiem Republika Południowej Afryki jako jedyne państwo Czarnej Łądy tak rozwinęło się technologicznie, iż umożliwiło zamieszkanie

¹⁷ Terminologię taką przyjęła m.in. H. JANOWSKA, *Emigracja zarobkowa z Polski 1918-1939*, Warszawa: PWN 1981, s. 27. Emigracja stała występuje wówczas, kiedy opuszczający kraj rodziny nie przewiduje powrotu. Czasowa przewiduje po upływie kilku lat, najczęściej po „dorobieniu się” na obczyźnie, powrót do ojczyzny wraz ze środkami finansowymi w celu ich wydatkowania lub zainwestowania w kraju. Sezonowa występuje wówczas, kiedy dana ludność przemieszcza się cyklicznie w celach zarobkowych do innego kraju, w określonych porach roku, po czym następuje powrót do miejsca osiedlenia.

¹⁸ Rozwój kapitalizmu na ziemiach polskich od połowy XIX w. przyspieszał w tym czasie procesy migracyjne, które widoczne były szczególnie na polskich wsiach. Wiązały się one z uzyskaniem większej swobody osobistej w przemieszczaniu się oraz ze względu na pauperyzację wsi i coraz bardziej odczuwalne przeludnienie. Początkowo migracje z ziem polskich kierowały się ku bardziej rozwiniętym obszarom europejskim, a po zakończeniu wojny secesyjnej w Stanach Zjednoczonych Ameryki otworzyły się również miejsca pracy w Nowym Świecie. Zob. *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII-XX w.)*, red. A. Pilch, Warszawa: PWN 1984.

¹⁹ Zob. J. KNOPEK, *Z dziejów Polonii afrykańskiej*, [w:] *Emigracja z ziem polskich w XX wieku – drogi awansu emigrantów*, red. A. Koseski, Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna 1998, s. 139-151.

i koegzystencję dla przedstawicieli różnych grup etnicznych i branż gospodarczych oraz ich rodzin²⁰.

W kształtowaniu się pojęcia „Polonia” zwracają uwagę kwestie obiektywne i subiektywne. Pierwsza z nich dotyczy pochodzenia emigrantów w sensie narodowym, z uwagi na zachowanie języka i kultury lub wychowywanie dzieci w polskim poczuciu wartości narodowych. Druga, subiektywna, wyrażana jest poprzez podtrzymywanie świadomości pochodzenia, kultywowanie kultury i tradycji, co wyraża się często w nauce języka polskiego i przywiązaniu do religii katolickiej. O kwestiach tych mówić możemy w całym procesie migracyjnym odnoszącym się do kontaktów Polaków z Czarnym Lądem.

STAN I PERSPEKTYWY BADAŃ NAD DZIEJAMI POLONII AFRYKAŃSKIEJ

Polonia afrykańska stanowi część emigracji polskiej, trwale osiadłej na obczyźnie, która zachowuje w pierwszym i następnych pokoleniach świadomość polskiego pochodzenia. Jej cechą jest również kultywowanie polskiego języka, kultury i tradycji oraz łączność z krajem ojczystym i zbiorowościami polskimi bądź z głównymi ośrodkami polonijnymi za granicą. Najbardziej istotną cechą wszystkich osób zaliczanych do Polonii stanowi ich polskie pochodzenie. Uzupełnieniem tych relacji są także cechy subiektywne, zależne od pozycji emigranta w kraju osiedlenia, sytuacji wewnętrznej i międzynarodowej państwa polskiego. Więż psychologiczna symbolizuje silniejszą łączność Polonii z krajem wówczas, gdy jest to państwo suwerenne. W przeciwnym razie łączność z krajem przodków zmniejsza się bądź jest celowo ograniczana.

W przypadku państw arabskich Maghrebu i Maszreku, ze względu na specyfikę islamu oraz funkcjonujących systemów politycznych, do Polonii zaliczają się dzieci z mieszanych małżeństw polsko-arabskich, chociaż nie czynią tak miejscowe systemy polityczne. Zgodnie z zasadami Koranu opiekę nad nimi powinien przejąć ojciec, a one same winny być wychowywane w duchu muzułmańskim²¹. Mimo takiego nastawienia czynników państwowych nie są im obce tradycje i obyczaje matek, a w większości również

²⁰ Na kwestie te zwracał uwagę Arkadiusz Żukowski: *Diaspora polska w Republice Południowej Afryki w warunkach współczesnej unifikacji i dywersyfikacji świata*, Olsztyn: Instytut Nauk Politycznych UWM 2008.

²¹ J. KNOPEK, *Polonia w krajach Maghrebu*, „Dzieje Najnowsze” 1999, nr 3, s. 101-112.

język polski. Pochodzą one z rodzin o zadowalającym statusie społecznym, najczęściej rodzice posiadają wykształcenie wyższe oraz cieszą się prestiżem i zaufaniem społeczności arabskiej. Arabscy mężowie i ojcowie są często absolwentami polskich uczelni, znającymi język polski i otwartymi na dualizm językowy, który popularny jest w tych kręgach społecznych. Znajomość języków obcych sprzyja przedsiębiorczości i zorganizowaniu handlu. W kontekście tak historycznym, jak i współczesnym grupy te można zaliczyć do Polonii. W odniesieniu do państw Afryki Subsaharyjskiej zachowywano najczęściej świadomość polskiego pochodzenia, bowiem ten fakt umożliwiał wyjazd potomstwa na europejskie uczelnie oraz ułożenie sobie życia poza Czarnym Lądem. Także znajomość języka polskiego była decydująca w kontaktach z czynnikami dyplomatycznymi, pomagającymi w wyjazdach przyszłych studentów do kraju. Najbardziej otwarty charakter w zakresie oświaty czy komunikacji posiadała Afryka Południowa, na terenie której pojawili się migranci ze wszystkich stron świata. To dzięki takiej otwartości doszło w latach 90. XX w. do powołania szkoły polsko-chińskiej, która miała stwarzać szersze perspektywy młodzieży z jednej i drugiej nacji²².

W kontaktach Polski z Afryką aktywną rolę poza Polakami odgrywali także przedstawiciele innych mniejszości narodowych, głównie Żydzi²³. W związku z tym terytorialnie za obszar, z którego przybywali Polacy na Czarny Ląd, uznać należy państwo polskie w granicach I i II Rzeczypospolitej oraz w wojennych granicach ukształtowanych po 1945 r. Kryteria te należy także odnieść do migracji wtórnych, czyli takich, które odnosiły się do zatrudniania Polonii przez gospodarki afrykańskie z uprzemysłowionych krajów Europy Zachodniej, Ameryki Północnej oraz Antypodów. Emigranci tacy wyjeżdżali przed 1989 r. do bogatych krajów kapitalistycznych, ale kontrakty i różne formy zatrudnienia w korporacjach międzynarodowych wymusiły ich wyjazdy do niektórych krajów afrykańskich, gdzie spotykali się z polskimi specjalistami i kadrami naukowo-technicznymi przybywającymi tam znad Wisły²⁴.

W odniesieniu do migracji podejmowanych na kontynent afrykański należy zwrócić uwagę na poczucie tożsamości narodowej wśród społeczności

²² A. ŻUKOWSKI, *Model oświaty polonijnej w Republice Południowej Afryki – kontynuacja tradycji czy nowatorstwo*, [w:] *Miscellanea oświaty polonijnej*, red. J. Knopek, Bydgoszcz: Inst. Nauk Politycznych WSP 1999, s. 147-156.

²³ Ta kwestia oczekuje jeszcze na oddzielne opracowanie. Spośród tej grupy etnicznej wywodzili się np. premier federacji Rodezji i Niasy, jeden z premierów podmiotów federacji południowoafrykańskiej czy jeden z premierów Demokratycznej Republiki Konga.

²⁴ *Wspomnienia*, [w:] *Polacy w Nigerii*, t. 4: *Polacy w krajach Afryki Zachodniej*, red. A. i S. Łazowscy, Warszawa: „Dialog” 2000, s. 195-385.

Żydów polskich, co szczególnie istotne jest, gdy mowa o latach 40. XX w., kiedy nie istniało państwo Izrael²⁵. Pojęcie „Polak” w takiej interpretacji występować zatem musi w znaczeniu szerokim, obejmując zarówno osoby narodowości polskiej, jak również spolonizowane mniejszości narodowe, które na emigracji manifestowały swą łączność z Polską oraz podkreślały swe polskie pochodzenie bądź były obywatelami Polski²⁶. Jest to szczególnie widoczne w perspektywie migracji podejmowanych na Czarny Ląd, gdzie do dziś możemy zauważyć przychylne odnoszenie się miejscowych społeczności do polskiego pochodzenia, mimo że mogą oni być w ¼ czy nawet w 1/8 potomkami migrantów znad Wisły. Dla przedstawicieli takich jest to nie tylko nobilitacja, ale upatrują w tym fakcie także możliwość wyjazdu do Polski bądź do krajów Unii Europejskiej.

Najliczniejsze skupiska polonijne w Afryce powstały w latach II wojny światowej oraz po jej zakończeniu²⁷. Był to skutek przyjazdów polskiej młodzieży ewakuowanej z terytorium Związku Radzieckiego, dalej – napływu zdemobilizowanych żołnierzy z Polskich Sił Zbrojnych, a także zawieranych

²⁵ Problem ten odczuwalny był w ciągu całego XIX i XX stulecia. Wśród tej grupy etnicznej były zarówno osoby, które deklarowały swą łączność z ziemią oraz żywiołem polskim (np. w Egipcie w latach I wojny światowej, gdzie skupisko polonijne w 75% składało się właśnie z emigracji żydowskiej), jak również nie widziały takiej potrzeby (np. skupisko południowoafrykańskie, dokąd mogło przyjechać kilka tysięcy takich osób związanych z ziemią polskimi).

²⁶ J.J. WIATR, *Naród i państwo: socjologiczne problemy kwestii narodowej*, Warszawa: Książka i Wiedza 1963, s. 212 i n.

²⁷ Pierwsze opracowania odnoszące się do tego zagadnienia były podejmowane przez środowisko emigracyjne w Wielkiej Brytanii. Od lat 80. XX w. badania w tym aspekcie podejmowano także w kraju. Do ważniejszych opracowań odnoszących się do pobytu polskiej młodzieży na Czarnym Lądzie należą: A.A. MAZRUI, *Political values and the educated class in Africa*, Berkeley–Los Angeles: University of California Press 1978; W. KORABIEWICZ, *Gdzie słoń, a gdzie Polska*, Warszawa: Ministerstwa Obrony Narodowej 1980; T. BUGAJ, *Dzieci polskie w krajach pozaeuropejskich 1939-1949*, Jelenia Góra: Karkonoskie Towarzystwo Naukowe 1982; B. PANCEWICZ, *Harcerstwo w Afryce 1941-1949*, Londyn: Harcerska Komisja Historyczna 1985; E. i J. WRÓBEL, *Rozproszenie po świecie. Obozy i osiedla uchodźców polskich ze Związku Sowieckiego 1942-1950*, Chicago: Panorama Publ. 1992; Z. ŻAROŃ, *Wojenne losy ludności polskiej na obczyźnie w latach 1939-1947*, Warszawa–Londyn: UNICORN Publishing Studio 1994; *Polskie sybiraczki harcerki w Afryce 1942-1950*, red. H. Dąbkowski, Warszawa: Henryk Dąbkowski z Sybiraczkami-Afrykankami 2002; J. WRÓBEL, *Uchodźcy polscy ze Związku Sowieckiego 1942-1950*, Łódź: IPN 2003; Ł.Z. KRÓLIKOWSKI, *Skradzione dzieciństwo. Polskie dzieci na tułaczym szlaku 1939-1950*, Kraków: Bratni Zew 2008; L. TAYLOR, *Polskie sieroty z Tengeru. Od Syberii przez Afrykę do Kanady 1941-1949*, Poznań: Rebis 2010; *Z mrozów Syberii pod słońce Afryki. W 70. rocznicę przybycia polskich sybiraków do Afryki Wschodniej i Południowej*, red. H. Chudzio, Kraków: Oficyna Wydawnicza Text 2012; *Droga do Tengeru i z Tengeru*, red. D. Kazimierzczak, Wrocław 2005; A. HEJCZYK, *Sybiracy pod Kilimandżaro. Tengeru – polskie osiedle w Afryce Wschodniej we wspomnieniach jego mieszkańców*, Rzeszów–Kraków: IPN 2013.

związków małżeńskich z obywatelami krajów osiedlenia. Tę ostatnią grupę polskie placówki dyplomatyczne początkowo traktowały jako „małżeństwa mieszane”. Sytuacja zaczęła się zmieniać w latach 80., a pełne uznanie polscy przedstawiciele tych małżeństw uzyskali na przełomie lat 80. i 90. XX w., kiedy rzeczywistość transformacyjna zmieniła oblicze polskiego systemu politycznego. Podobnie też polskie kadry naukowo-techniczne przybywające do Afryki określano mianem kooperantów. Niektórzy spośród specjalistów byli jednak zainteresowani dalszą emigracją do innych krajów, dużo lepiej rozwiniętych gospodarczo i technologicznie.

Biorąc pod uwagę definicję „Polonii” oraz istotne elementy mające wpływ na wychodźstwo Polaków do Afryki, można wyróżnić w procesach tych kilka zasadniczych prawidłowości.

1. Wychodźstwo historyczne na terytoria afrykańskie pojawiło się wraz z upadkiem państwa i rozbiorami Rzeczypospolitej, kiedy do Egiptu, a następnie do Algierii kierowało się uchodźstwo polityczne, zarówno wojskowe, jak i cywilne²⁸. Początkowo byli to powstańcy kościuszkowscy i legioniści; później także powstańcy listopadowi i żołnierze biorący udział w wojnie polsko-rosyjskiej 1831 r.²⁹ Towarzyszyła im ludność cywilna, która osiedlała się na nowych terytoriach zajętych przez Francję w Afryce Północno-Zachodniej. Pojawienie się tam Legii Cudzoziemskiej spowodowało przybycie kolejnych grup wojskowych i cywilnych z ziem polskich. W okresie międzywojennym skupiska polonijne rekrutowały się z wojskowych pełniących służbę w Legii Cudzoziemskiej oraz wychodźstwa cywilnego, które szczególnie w latach światowego kryzysu gospodarczego próbowało na miejscu uzyskać pracę zawodową. Polacy rekrutowali się wówczas z emigracji sezonowej z Francji bądź przybywali bezpośrednio z ziem polskich³⁰. W końcu XIX stulecia zaczęły następować wyjazdy do Afryki Południowej, gdzie odkrywać zaczęto bogate złoża surowcowe, w tym złota i diamentów. Przybysze pochodzili zarówno ze wsi, jak również z większych aglomeracji miejskich. Przemieszczali się oni w poszukiwaniu pracy w przemyśle wydobywczym

²⁸ Zob. J. KNOPEK, *Polskie wychodźstwo w Algierii do początku XX w.*, „Przegląd Orientalistyczny” 1999, nr 3/4, s. 163-176; TENŻE, *Specyfika polskiego wychodźstwa ekonomicznego i wojskowego w Egipcie do początku XX wieku*, „Studia Polonijne” 21(2000), s. 55-74 (tamże starsza literatura przedmiotu).

²⁹ Zob. H. CHUDZIO, *Egipt w idei legionowej Wielkiej Emigracji*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego 2014 oraz H. KACZMAREK, *Polacy w Egipcie do 1914 roku*, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego 2008.

³⁰ A.H. KASZNIK, *Między Francją a Algierią. Z dziejów emigracji polskiej 1832-1856*, Wrocław: Ossolineum 1977.

i ciężkim oraz w rolnictwie, należąc najczęściej do osób o najniższych kwalifikacjach, a tym samym i najniższych zarobkach. Często emigracja ta, zwana zarobkową, była organizowana i transportowana na Czarny Ląd przez pośredników. Emigrację traktowali oni sezonowo, jednakże w razie możliwości uzyskania stałego zatrudnienia myśleli również o pozostaniu.

W odróżnieniu od emigracji okresu międzywojennego uchodźstwo czasu II wojny światowej nie miało charakteru dobrowolnego³¹. Było ono związane z bezpośrednim zagrożeniem życia własnego i rodziny, okupacją kraju. Do Afryki dotarli w ten sposób najliczniejsze z dotychczasowych grup polskich, zarówno cywilnych, jak i wojskowych. Licząc się z powagą sytuacji, władze emigracyjne przyczyniły się do powstania na tym obszarze obozów dla dzieci i młodzieży, którym udało się wyjechać ze Związku Radzieckiego do brytyjskich terytoriów w Azji Środkowej. Od lat 50. XX w., kiedy na Czarnym Lądzie zaczęły tworzyć się państwa narodowe, obserwowano już tylko odpływ wychodźstwa do innych, bardziej uprzemysłowionych krajów Europy i świata.

2. Emigracja powojenna, najczęściej dobrowolna, była głównie następstwem zawierania mieszanych małżeństw polsko-arabskich i polsko-afrykańskich. Na określenie tej grupy używa się często pojęcia „emigracja matrymonialna” bądź „emigracja miłosna, sercowa”, jednakże była ona również następstwem ekonomicznej i socjalnej sytuacji rodzin w kraju. Porównując sytuację tej emigracji ze związkami małżeńskimi zawieranymi w innych państwach, np. Europy Środkowo-Wschodniej – głównie w byłych krajach Niemieckiej Republiki Demokratycznej i Czechosłowacji oraz na Węgrzech, dostrzec można pewne uwarunkowania emigracji ekonomicznej³². Zdarzały się przypadki emigracji typu kulturowego, związane z możliwością uzupełnienia studiów w kraju osiedlenia czy prowadzenia badań naukowych.

3. Migracje międzypaństwowe na tle ekonomicznym, polegały na wymianie siły roboczej między Polską a krajami rozwijającymi się, czyli pozaeuropejskimi, w tym afrykańskimi. Były to pobyty czasowe obywateli polskich,

³¹ D. MOSTWIN (*W poszukiwaniu etnicznej tożsamości*, „Studia Polonijne” 3(1979), s. 7-23) zaproponował termin „emigracja wrześniowa”, który jednakże nie odzwierciedla w całości uchodźstwa okresu II wojny światowej. Poza granicami kraju pojawili się w latach 1939-1945 nie tylko uchodźcy wrześniowi, ale również robotnicy przymusowi, pracujący na rzecz gospodarki w całej okupowanej przez Niemców Europie. Poza tym od jesieni 1939 r. trwały wysiedlenia, a więc również uchodźstwo wojenne ludności polskiej ze wschodnich terenów II Rzeczypospolitej w głąb Związku Radzieckiego. Proces tej emigracji zakończył się dopiero w końcu lat 40., a w niektórych przypadkach osoby opuszczały obozy dla uchodźców jeszcze w latach 50. XX w.

³² Dla byłych krajów Europy Środkowo-Wschodniej typologię taką przyjęła U. KACZMAREK, *Kultura zbiorowości polonijnych Europy Środkowej 1945-1989: Czechosłowacja, Niemiecka Republika Demokratyczna, Węgry*, Poznań: UAM 1993, s. 12 i n.

zatrudnionych na rządowych kontraktach indywidualnych i zbiorowych. Pierwsi polscy specjaliści pojawili się tam po 1956 r., a następnie od lat 60. XX w. docierali do coraz większej grupy krajów afrykańskich. Do migracji polskich kadr naukowo-technicznych doszło dopiero po powstaniu państw narodowych, co było często przyczyną braku rodzimych specjalistów i wyjazdami obywateli państw kolonialnych z Czarnego Lądu. Migracje te wiązały się z czasowym wyjazdem z terytorium własnego kraju, nie były więc w istocie czynnikiem tworzenia się zbiorowości polonijnych w Afryce. Jednakże część z tych osób od pierwszych wyjazdów w latach 60. XX w. próbowała pozostać w danym miejscu przez dłuższy okres, podpisując kontrakty indywidualne z miejscowymi pracodawcami. Inni specjaliści podejmowali pracę zawodową w spółkach zagranicznych lub w celu pozostania na miejscu zawierali związki małżeńskie, wybierając kraj swej dotychczasowej pracy. Niezależnie w ramach działalności korporacyjnej na Czarny Ląd przybywali przedstawiciele Polonii zachodniej, wykonujący swe zadania wynikające z kontraktów.

Na proces formowania się i przeobrażeń skupisk afrykańskich wpływ miała również kultura polonijna, rozumiana z metodologicznego punktu widzenia jako kultura polska w diasporze, będąca wynikiem akulturacji oraz subkultury etnicznej³³. Istotnym elementem w procesie kształtowania się afrykańskich skupisk polonijnych była również aktywność organizacyjno-społeczna³⁴. W ostatnich kilkudziesięciu latach szczególną rolę na terytorium

³³ A. POSERN-ZIELIŃSKI, *Problemy i perspektywy badań polonijnych w zakresie kultury*, [w:] *Dorobek i perspektywy badań polonijnych*, red. W. Miodunka, Lublin: Wydawnictwo Polonia 1985, s. 56-72. Najczęściej spotyka się w literaturze ujęcie kultury polskiej w diasporze. Występuje ono na trzech płaszczyznach. Pierwsza polega na sprowadzeniu kultury polonijnej do twórczości i odtwórczości artystycznej za pośrednictwem sztuki. Druga ujmuje skupienie się na zinstytucjonalizowanych formach życia kulturalno-oświatowego skupisk polonijnych; zwraca się wówczas szczególnie uwagę na kultywowanie i popularyzację polskiej kultury narodowej we własnym środowisku i ewentualnie w społeczeństwie kraju osiedlenia. Trzecia płaszczyzna wyraża się w kulturze rodzimej emigrantów, studiach nad dziedzictwem imigrantów przeniesionym w nowe środowisko, jak również jej utrzymywaniem w obcym kulturowo otoczeniu. Kultura polonijna będąca wynikiem akulturacji powoduje wnikanie emigrantów w nowe społeczeństwo, otoczenie, podłoże kulturowe. Zjawisko to jest rezultatem połączenia się elementów kultury rodzimej z elementami kultury kraju osiedlenia. Kultura polonijna będąca wynikiem subkultury etnicznej wyraża się w prowadzonych socjoantropologicznych badaniach nad wybraną losowo i reprezentatywną populacją etniczną; w aspekcie tym subkultura polonijna jest zespołem etnicznie warunkowanych zachowań członków zbiorowości.

³⁴ W większych skupiskach świata organizacje polonijne mają na celu nie tylko aktywizowanie własnych społeczności emigracyjnych czy zapobieganie asymilacji. Istotnym elementem życia organizacyjnego wśród Polonii jest także tworzenie grup interesu, które dbałyby u miejscowych władz o sytuację społeczno-prawną Polonii. Por. G. BABIŃSKI, *Więź etniczna a procesy asymilacji*.

afrykańskim odgrywał Kościół katolicki i polskie duchowieństwo, które włączyło się w nurt pracy chrystianizacyjnej, pozytywnie odpowiadając m.in. na apele papieża i wyższych hierarchów kościelnych z poszczególnych afrykańskich metropolii kościelnych³⁵. W procesie formowania się i przeobrażeń Polonii ważne miejsce zajmuje więc kwestia adaptacji, integracji i asymilacji oraz poczucia świadomości i tożsamości narodowej³⁶, które warunkują przemiany charakteryzowanej zbiorowości.

*

W artykule główna idea poznawcza ma na celu ukazanie procesu kształtowania się skupisk polskich w Afryce, co miało miejsce w XIX, a głównie w XX w. Na proces ten wpływ wywarły w głównej mierze wydarzenia gospodarcze, przemiany demograficzne i światopoglądowe oraz geopolityczne, które przyniosły w Polsce zmiany systemowe zarówno po zakończeniu II wojny światowej, jak również dokonujące się w procesie transformacji ustrojowej po 1989 r. Proces kształtowania diaspory polskiej w warunkach afrykańskich

Przemiany organizacji etnicznych. Założenia teoretyczne i metodologiczne, Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego 1987.

³⁵ W odniesieniu do ziem i terytoriów afrykańskich termin „polskie duszpasterstwo” należy rozumieć w szerokim znaczeniu. Na emigracji bądź w krajach nowego osiedlenia Polaków aktywność księży polskich nie ogranicza się tylko do duszpasterstwa w ścisłym znaczeniu. Spełnia ono również potrzeby życia i potrzeb rodaków, angażując się w działalność społeczną, kulturalno-oświatową, charytatywną oraz zaangażowanie w przejawach życia organizacyjnego. Zob. Z. ZIELIŃSKI, *Mit „Polak-katolik”*, [w:] *Polskie mity polityczne w XIX i XX wieku*, red. W. Wrześciński, Wrocław: Wydawnictwo UWr 1994, s. 107-117. Najlepszymi przewodnikami na rynku polskim obrazującymi działalność polskiego duszpasterstwa w tej części świata są – opracowanie autorskie: J. RÓŻAŃSKI, *Polskie misjonarki i misjonarze w Afryce*, Warszawa: Wydawnictwo UKSW 2012 oraz opracowanie zbiorowe: *Polscy misjonarze w świecie. 50 lat od Dekretu soborowego „Ad gentes”*, t. 1: *Afryka i Madagaskar*, red. K. Szymczych i in., Górna Grupa: Verbinum 2015. Ponadto istnieje także bogata literatura misjologiczna odnosząca się do poszczególnych krajów lub misji afrykańskich. Od XIX w. polscy misjonarze i misjonarki upowszechniali relacje pamiętnikarskie i wspomnieniowe na temat swojej pracy w Afryce. Spośród tych ostatnich na uwagę zasługuje postać Adama Kozłowieckiego, pierwszego duchownego z prowincji afrykańskich, który uzyskał godność kardynała Świętego Kościoła Rzymskiego: TENŻE, *Moja Afryka, moje Chingombe. Dzieje misjonarza opisanego w listach do Przyjaciół*, Kraków: WAM 1998.

³⁶ Literatura socjologiczna dotycząca procesu asymilacji, zachowania świadomości narodowej oraz poczucia własnej tożsamości jest dosyć obszerna. Na uwagę zasługują publikacje: *Założenia teorii asymilacji*, red. H. Kubiak i A. Paluch, Wrocław: Ossolineum-PAN 1980; *Etniczność, pamięć, asymilacja: wokół problemów zachowania tożsamości mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce*, red. L.M. Nijakowski, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe 2009; K. KASIŃSKI, *Wielokulturowość czy asymilacja? Teorie integracji etnicznej w piśmiennictwie amerykańskim*, Kielce: Wydawnictwo UJK 2020.

wywierał istotny wpływ na przemiany jej tożsamości, co odnotować można w postaci powrotów samych migrantów bądź ich potomstwa nad Wisłę.

W odniesieniu do podstaw teoretycznych i metodologicznych odnoszących się do procesu badawczego będącego egzemplifikacją podejmowanych migracji Polaków na Czarny Ląd pojęcia i zjawiska związane z tym paradygmatem należy traktować szeroko, w sposób nieco odmienny aniżeli odnosi się kwestia ta do innych państw i regionów świata, gdzie znaleźli się emigranci znad Wisły. Jak wykazano, Afryka nigdy nie była tym kontynentem, do którego Polacy chętnie by wyjeżdżali w celach osadniczych. W zdecydowanych przypadkach podróże takie zdominowane były przez kontrakty państwowe, korporacyjne, akcje duszpasterskie, misje wojskowe czy też miejsce docelowe życia w ramach migracji matrymonialnych. Ze względu na kolor skóry aspekty odnoszące się do świadomości czy tożsamości narodowej musiały być traktowane w sposób odmienny niż w przypadkach społeczności czystych rasowo.

W odniesieniu do historycznych paradygmatów badawczych, które należałoby w najbliższym czasie podjąć, w zakresie ukazania migracji społeczności polskich i polonijnych na Czarny Ląd znalazłyby się następujące postulaty:

- opracowanie migracji polskich do Afryki Środkowej,
- scharakteryzowanie potencjału polskich specjalistów i kadr naukowo-technicznych wysyłanych na Czarny Ląd w okresie PRL-u,
- określenie roli społeczności polonijnych przybywających tu z krajów zachodnich,
- ukazanie migracji obywateli polskich na kontynent afrykański po 1989 r.,
- przygotowanie całościowej monograficznej rozprawy odtwarzającej dzieje polskiej diaspory w Afryce.

Opracowania takie umożliwią podjęcie kolejnych metodologicznych badań w zakresie określenia struktury społecznej Polonii, relacji zachodzących między Polonią a społecznościami miejscowymi, używaniem języka polskiego w nowych miejscach osiedlenia, pozycją ekonomiczno-finansową diaspory czy ukazania dokonujących się procesów związanych z adaptacją, akulturacją i asymilacją³⁷.

³⁷ Ciekawą etnograficzną i antropologiczną syntezę odnoszącą się do społecznych relacji polsko-afrykańskich dał Maciej ZĄBEK: *Biali i Czarni. Postawy Polaków wobec Afryki i Afrykanów*, Warszawa: DiG 2007.

BIBLIOGRAFIA

- ANIOL W., *Migracje a bezpieczeństwo europejskie*, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN 1992.
- APPLEYARD R., *The Impact of International Migration on Developing Countries*, Paris: OECD, Development Centre 1989.
- BABIŃSKI G., *Więź etniczna a procesy asymilacji. Przemiany organizacji etnicznych. Założenia teoretyczne i metodologiczne*, Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego 1987.
- BUGAJ T., *Dzieci polskie w krajach pozaeuropejskich 1939-1949*, Jelenia Góra: Karkonoskie Towarzystwo Naukowe 1982.
- BYCZKOWSKI J., *Mniejszości narodowe w Europie 1945-1974: Wybrane zagadnienia*, Opole: Instytut Śląski w Opolu 1976.
- CASTELS S., KOSACK G., *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe*, London: Oxford University Press 1973.
- CHODUBSKI A., *Aktualne tendencje przemian zbiorowości polonijnych świata, [w:] Przemiany społeczne, kwestie narodowościowe i polonijne*, red. A. Chodubski, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek 1994.
- CHUDZIO H., *Egipt w idei legionowej Wielkiej Emigracji*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego 2014.
- Droga do Tengeru i z Tengeru*, red. D. Kazimierzczak, Wrocław: [s.l.] 2005.
- DYONIZIAK R. i in., *Spółczesność w procesie zmian. Zarys socjologii ogólnej*, wyd. 2, Kraków: Universitas 1994.
- Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII-XX w.)*, red. A. Pilch, Warszawa: PWN 1984.
- Encyklopedia polskiej emigracji i Polonii*, t. 1-5, red. K. Dopierała, Toruń: Oficyna Wydawnicza Kucharski 2003-2005.
- Etniczność, pamięć, asymilacja: wokół problemów zachowania tożsamości mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce*, red. L.M. Nijakowski, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe 2009.
- European Immigration Policy. A Comparative Study*, ed. T. Hammar, Cambridge: Cambridge University Press 1985.
- Global Trends in Migration. Theory and Research on International population Movements*, ed. M.M. Kritz, Ch.B. Keely, S.M. Tomasi, New York: The Center for Migration Studies 1983.
- GOŁĄBEK S., *Związki Polski i Polaków z Afryką do roku 1945*, Warszawa: PWN 1978.
- HEJCZYK A., *Sybiracy pod Kilimandżaro. Tengeru – polskie osiedle w Afryce Wschodniej we wspomnieniach jego mieszkańców*, Rzeszów–Kraków: IPN 2013.
- HOFFMAN-NOWOTNY J.H., *Migration. Ein Beitrag zu einer Soziologischen Erklärung*, Stuttgart: Enke 1970.
- Informacje uzyskane od ambasadora RP w Trypolisie dra Witolda Jurasza z 24 lutego 2000 r.
- Informacje uzyskane od Zdzisława Pachowskiego z Warszawy z listopada 1999 r.
- JANOWSKA H., *Emigracja zarobkowa z Polski 1918-1939*, Warszawa: PWN 1981.
- KACZMAREK U., *Kultura zbiorowości polonijnych Europy Środkowej 1945-1989: Czechosłowacja, Niemiecka Republika Demokratyczna, Węgry*, Poznań: UAM 1993.

- KACZMAREK H., Polacy w Egipcie do 1914 roku, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego 2008.
- KASIŃSKI K., Wielokulturowość czy asymilacja? Teorie integracji etnicznej w piśmiennictwie amerykańskim, Kielce: Wydawnictwo UJK 2020.
- KASZNIK A.H., Między Francją a Algierią. Z dziejów emigracji polskiej 1832-1856, Wrocław: Ossolineum 1977.
- KNOPEK J., Migracje Polaków do Afryki Północnej w XX wieku, Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego 2001.
- KNOPEK J., Polonia w krajach Maghrebu, „Dzieje Najnowsze” 1999, nr 3, s. 101-112.
- KNOPEK J., Polskie wychodźstwo w Algierii do początku XX w., „Przegląd Orientalistyczny” 1999, nr 3-4, s. 153-169.
- KNOPEK J., Specyfika polskiego wychodźstwa ekonomicznego i wojskowego w Egipcie do początku XX wieku, „Studia Polonijne” 21(2000), s. 55-74.
- KNOPEK J., Społeczności polskie czy polonijne w Europie i na świecie? Wokół dyskursu nad współczesnym rozumieniem terminu „Polonia”, „The Polish Migration Review – Polski Przegląd Migracyjny” 2017, nr 2, s. 83-100.
- KNOPEK J., Stosunki Polski z krajami Afryki Zachodniej. Historia i współczesność, Bydgoszcz: Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu–Przedsiębiorstwo Marketingowe LOGO 2008.
- KNOPEK J., Z dziejów Polonii afrykańskiej, [w:] Emigracja z ziem polskich w XX wieku. Drogi awansu emigrantów, red. A. Koseski, Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna 1998.
- KORABIEWICZ W., Gdzie słoń, a gdzie Polska, Warszawa: Ministerstwa Obrony Narodowej 1980.
- KOZŁOWIECKI A., Moja Afryka, moje Chingombe. Dzieje misjonarza opisane w listach do Przyjaciół, Kraków: WAM 1998.
- KRASZEWSKI P., Polska emigracja zarobkowa w latach 1870-1939. Praktyka i refleksja, Poznań: Zakład Badań Narodowościowych PAN 1995.
- KRÓLIKOWSKI Ł.Z., Skradzione dzieciństwo. Polskie dzieci na tułaczym szlaku 1939-1950, Kraków: Bratni Zew 2008.
- KUBIAK H., Teoria, ideologia, polityka asymilacji. Szkic problemu, [w:] Założenia teorii asymilacji, red. H. Kubiak i A.K. Paluch, Kraków: Ossolineum–PAN 1980.
- KUBIAK H., WIATR J.J., Tendencje dominujące procesu formowania się i przeobrażeń Polonii amerykańskiej, [w:] Polonia amerykańska. Przeszłość i współczesność, red. H. Kubiak, E. Kusielewicz i T. Gromada, Wrocław: Ossolineum 1988.
- LEOŃSKI L., Zagadnienie migracji w polskiej myśli socjologicznej do 1939 roku, Poznań: UAM 1979.
- MAZRUI A.A., Political values and the educated class in Africa, Berkeley–Los Angeles: University of California Press 1978.
- MOSTWIN D., W poszukiwaniu etnicznej tożsamości, „Studia Polonijne” 3(1979), s. 7-21.
- Nazewnictwo geograficzne świata, z. 3: Afryka, oprac. Komisji Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Polski przy Głównym Geodecie Kraju, Warszawa: Główny Urząd Geodezji i Kartografii 2004.
- OKÓLSKI M., European immigrations trends, structures and policy implications, Amsterdam: Amsterdam University Press 2012.
- PANCEWICZ B., Harcerstwo w Afryce 1941-1949, Londyn: Harcerska Komisja Historyczna 1985.

- Polonia w Europie, pod red. B. Szydłowskiej-Cegłowej, Poznań: PAN 1992.
- Polscy misjonarze w świecie. 50 lat od Dekretu soborowego „Ad gentes”, t. 1: Afryka i Madagaskar, red. K. Szymczyk i in., Górna Grupa: Verbinum 2015.
- Polska diaspora, red. A. Walaszek, Kraków: Wydawnictwo Literackie 2001.
- Polskie sybiraczki harcerki w Afryce 1942-1950, red. H. Dąbkowski, Warszawa: Henryk Dąbkowski z Sybiraczkami-Afrykankami 2002.
- POSERN-ZIELIŃSKI A., Problemy i perspektywy badań polonijnych w zakresie kultury, [w:] Dorobek i perspektywy badań polonijnych, red. W. Miodunka, Lublin: Wydawnictwo Polonia 1985.
- RAJKIEWICZ A., Istota polityki społecznej – wczoraj i dziś, [w:] Polityka społeczna. Materiały do studiowania, red. A. Rajkiewicz, J. Supińska i M. Książkowski, Warszawa: Interart 1996.
- RAJKIEWICZ A., Sytuacja demograficzna, [w:] Społeczeństwo polskie w latach 1989-1995/96. Zagadnienia polityki społecznej, red. A. Rajkiewicz, Warszawa: Fundacja im. Friedricha Eberta 1997.
- RICHMOND A.H., Race relations and immigration. A comparative perspective, „International Journal of Comparative Sociology” 1990, z. 3-4, s. 156-176.
- RÓŻAŃSKI J., Polskie misjonarki i misjonarze w Afryce, Warszawa: Wydawnictwo UKSW 2012.
- TAYLOR L., Polskie sieroty z Tengeru. Od Syberii przez Afrykę do Kanady 1941-1949, Poznań: Rebis 2010.
- WIATR J.J., Naród i państwo: socjologiczne problemy kwestii narodowej, Warszawa: Książka i Wiedza 1963.
- WRÓBEL J., Uchodźcy polscy ze Związku Sowieckiego 1942-1950, Łódź: IPN 2003.
- WRÓBEL E. i J., Rozproszenie po świecie. Obozy i osiedla uchodźców polskich ze Związku Sowieckiego 1942-1950, Chicago: Panorama Publ. 1992.
- Wspomnienia, [w:] Polacy w Nigerii, t. 4: Polacy w krajach Afryki Zachodniej, red. A. i S. Łazowscy, Warszawa: „Dialog” 2000.
- Z mrozów Syberii pod słońce Afryki. W 70. rocznicę przybycia polskich sybiraków do Afryki Wschodniej i Południowej, red. H. Chudzio, Kraków: Oficyna Wydawnicza Text 2012.
- Założenia teorii asymilacji, red. H. Kubiak i A. Paluch, Wrocław: Ossolineum-PAN 1980.
- ZĄBEK M., Biali i Czarni. Postawy Polaków wobec Afryki i Afrykanów, Warszawa: DiG 2007.
- ZIELIŃSKI Z., Mit „Polak-katolik”, [w:] Polskie mity polityczne w XIX i XX wieku, red. W. Wrzesiński, Wrocław: Wydawnictwo UWr 1994.
- ZINS H., Polacy w Afryce Wschodniej, Lublin: Polonijne Centrum Kulturalno-Oświatowe UMCS 1978.
- ŻAROŃ Z., Wojenne losy ludności polskiej na obczyźnie w latach 1939-1947, Warszawa-Londyn: UNICORN Publishing Studio 1994.
- ŻOŁĘDOWSKI C., Polacy za granicą. Mniejszości narodowe w Polsce, [w:] Społeczeństwo polskie w latach 1989-1995/96. Zagadnienia polityki społecznej, red. A. Rajkiewicz, Warszawa: Fundacja im. Friedricha Eberta 1997.
- ŻOŁĘDOWSKI C., Problemy ludnościowe, [w:] Polityka społeczna. Materiały do studiowania, red. A. Rajkiewicz, J. Supińska i M. Książkowski, Warszawa: Interart 1996.
- ŻUKOWSKI A., Diaspora polska w Republice Południowej Afryki w warunkach współczesnej unifikacji i dywersyfikacji świata, Olsztyn: Instytut Nauk Politycznych UWM 2008.

ŻUKOWSKI A., Model oświaty polonijnej w republice Południowej Afryki – kontynuacja tradycji czy nowatorstwo, [w:] *Miscellanea oświaty polonijnej*, red. J. Knopek, Bydgoszcz: Inst. Nauk Politycznych WSP 1999.

ŻUKOWSKI A., *W kraju złota i diamentów. Polacy w Afryce Południowej XVI-XX w.*, Warszawa PWN 1994.

POLSKIE MIGRACJE DO AFRYKI. STAN BADAŃ I PERSPEKTYWY METODOLOGICZNE

Streszczenie

Celem artykułu jest ukazanie stanu badań nad emigracją Polaków i Polonii oraz wskazanie na nowe ujęcie metodologiczne polskich migracji do Afryki, która to tematyka dotychczas nie spotkała się z wyczerpującym opracowaniem w literaturze przedmiotu. Zadaniem materiału stało się ukazanie procesów migracyjnych mieszkańców ziem polskich na Czarny Ląd, a następnie przedstawienie kształtowania się tam skupisk polskich i polonijnych w XIX i XX w. W związku z tym, że społeczności polskie i polonijne powstawały tam i zanikały, należy posilkwować się innymi narzędziami i technikami badań aniżeli na pozostałych kontynentach świata.

W odniesieniu do wysuniętych paradygmatów badawczych, które należałoby w najbliższym czasie podjąć w zakresie opracowania polskich migracji na Czarny Ląd, znalazłyby się następujące postulaty: opracowanie migracji polskich do Afryki Środkowej; scharakteryzowanie potencjału polskich specjalistów i kadr naukowo-technicznych wysyłanych na Czarny Ląd w okresie PRL-u; określenie roli społeczności polonijnych przybywających z krajów zachodnich na Czarny Ląd; ukazanie migracji obywateli polskich na kontynent afrykański po 1989 r.; przygotowanie całościowej monograficznej rozprawy odtwarzającej dzieje polskiej diaspory w Afryce.

Opracowania takie umożliwią podjęcie kolejnych metodologicznych badań w zakresie określenia struktury społecznej Polonii, relacji zachodzących między Polonią a społecznościami miejscowymi, używaniem języka polskiego w nowych miejscach osiedlenia, pozycją ekonomiczno-finansową diaspory czy ukazania dokonujących się procesów związanych z adaptacją, akulturacją i asymilacją.

Słowa kluczowe: Afryka; Polacy; Polonia; migracje; metodologia.

POLISH MIGRATIONS TO AFRICA: THE STATE OF RESEARCH AND METHODOLOGICAL PERSPECTIVES

Summary

The article presents the state of research on the emigration of Poles and on the Polish diaspora (Polonia), indicating a new methodological approach to Polish migration to Africa – a topic that has not been exhaustively researched. The author strives to present migration processes from Poland to the African continent. Also, the 19th and 20th-century formation of Polish and Polonia groups are presented. Due to the fact that Polish and Polonia communities emerged and vanished, different research tools and methodology should be applied in contrast to other continents.

As regards the postulated research paradigms in relation to Polish emigration to Africa, the following should be considered: research on Polish migration to Central Africa, characterization

of the potential of Polish specialists and academic-technical staff dispatched to Africa in the era of the Polish People's Republic, specification of the role of Polonia communities in Africa who came from the West, migration of Poles to Africa after 1989, and writing a comprehensive monograph on the history of Polish diaspora in Africa.

Research like this will enable further methodological studies on the social structure of Polonia, relations between those Poles and local communities, the use of Polish in new areas of settlement, the economic status of the diaspora, or presentation of processes of adaptation, acculturation and assimilation.

Keywords: Africa; Polish diaspora; Polonia; migration; methodology.